

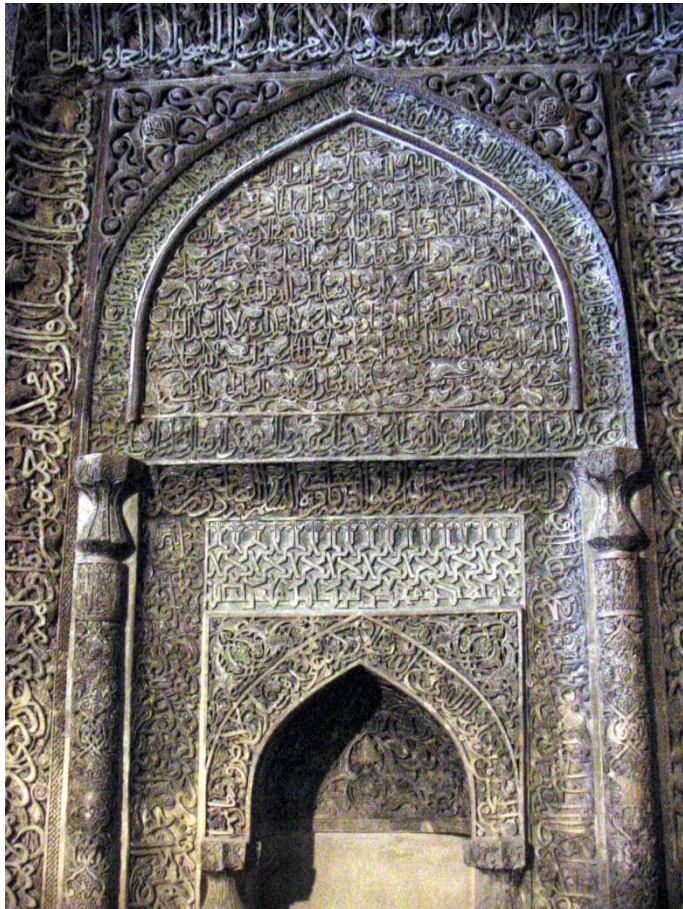
بسمه تعالی

آموزشگاه شهید رجایی لاهیجان

معماری اسلامی 2

استاد : کیومرث نقیبی لاسکی

معماری اسلامی 2

بخش اول: آشنایی با مفاهیم

1 - مسجد

3- گنبد

2 - مناره

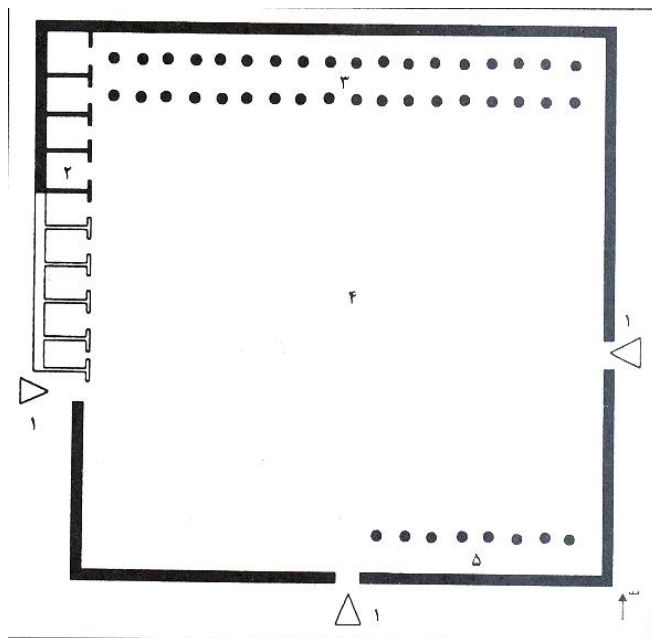
پیامبر اسلام فرموده هر جا که نماز برپا دارید، همانجا مسجد است. پس واژه مسجد لزوماً به مکان خاصی تعلق ندارد. ولی مسلمانان برای اقامه نماز به ساختن بنایی مبادرت کردند. این بنا به مرور به تعداد زیادی ساخته شد و به همین دلیل الگوی معماری آنها تحول یافت

در حقیقت مسجد نوع عالی بنای اسلامی است و کلید معماری اسلامی به شمار می آید. در ابتدای اسلام جوامع اسلامی مذهب گرای مطلق بودند و مسجد بازتاب واقعی این نوع جوامع بود. مساجد به گونه ای ساخته می شدند که ماندگار باشند در صورتیکه بسیاری از بناها و یادمانهای غیر مذهبی با تزئینات بسیار زیاد ولی بدون استحکام ساخته شده اند.

قرآن، مسجد به معنای اعم نیایشگاه خداوند به کار رفته در است. مسجد الاقصی، که معبد یهودیان یا کنیسه بوده است و در زمان نزول قرآن کاربردی غیر از آن نداشته است، دو بار در قرآن از آن به عنوان مسجد نام برده شده است. همچنین در داستان اصحاب کهف نیز قرآن می گوید بر مزار آنان مسجدی بنا کردند. این مسجد بر اساس قول غالب مورخین با توجه به دین مرسوم آن روز کلیسا بوده است. البته ممکن است کنیسه نیز بوده باشد. ولی با توجه به قبل تر بودن از اسلام نمی تواند به معنی مسجد مخصوص مسلمانان بوده باشد.

از حدود 80 تا 390 هجری از طریق بناهای مساجد می توان معماری دوران اولیه اسلامی را شناسایی کرد.
- می توان با میراث معماری قبل از اسلام آشنا شد. - می توان نفوذ سایر معماری ها و سنتها را در انباشناخت

ساده ترین نوع بنای مسجد عبارت است از یک حیاط محصور شده با طاق نماهای اطراف آن و یک سالن سرپوشیده در مجاورت آن.
مسجد از اساس مساوات طلبانه، شمایل شکن، درون نگر و از همه مهم تر سرشار از انگیزه های مذهبی عمیق است.

در این فضا گنبد اصلی، فضای بزرگ مسقف داخل ساختمان، محراب، مقصوره و منبر قرار دارد. تزئینات بسیار زیاد (اسراف کارانه) در همین مکان خود نمایی می کند. این تزئینات بیشتر در بخشی قرار دارد که محراب را در بر گرفته است و مسقف است.

خواستگاه مسجد:

خانه پیامبر یک ساختمان خاص است که تاثیر فراوانی بر تکامل تدریجی مسجد دارد. در ابتدا بسیاری از کلیساها، آتشکده ها، مناطق باستانی، معابد هندی و برهمنایی تبدیل به مسجد می شدند ولی این مکانها تنها به دلیل مصلحت مورد استفاده قرار می گرفتند. در مناطق تازه مسلمان شده لزوم مکانی برای عبادت باعث این امر شده بود

عواملی که بناهای مذهبی دیگر مذاهب را بعنوان مسجد مورد استفاده قرار داده اند:

- لزوم مکانی برای عبادت برای تازه مسلمان شده ها
- راحتی، ارزانی، موقعیت مناسب، صرفه جویی در زمان و نیرو
- مکانی برای اینکه مردم را به کیش خود بخوانند

بناهای مذهبی سایر مذاهب مسلمانان را برای ساخت مساجد به مبارزه می طلبید.

بالاخره جوهره نظامی گسترش اسلام نیاز به ساخت مکانهایی برای اسکان هزاران نفر داشت.

این مکان الزاما بنایی بزرگ و مجلل نبود بلکه خطی که با خاکسترها کشیده شده بود، حصاری از نی، جویی کم عمق، و ... شکل ابتدایی مساجد جامع بزرگ آینده را تشکیل می داد.

در سال 21 هجری پس از فتح اسکندریه توسط عمرو بن عاص مسجدی در کنار باغ محل سکونتش بر پا کرد.

در موصل نیز مسجد دیگری بنا گردید. کم کم مساجد از محل سکونت نظامیان متمایز شدند. مساجد در این زمان باید اساسا چهره ای فراگیر و همه شمول داشته باشد نه انحصاری و طرد گرا و به همین دلیل بناهایی محصور شده و مزین ساخته شدند

چیزی که درون این فضای محصور شده ساخته می شد با مسجد بعدی تفاوت داشت. دیوار مسجد آن را از فضای مادی بیرونی جدا می کند و خود نقشی در آئین نماز ندارند. سادگی آئین نماز تقریبا هر نوع بنایی را برای مسجد مناسب می کرد. ولی نمی توان گفت مسجد همان خانه ساده عربهاست که شکل مشخص تری به خود گرفته است. بناهای مذهبی مسیحیان، زردشتیان، بودایی ها و یهودیان همه تاثیراتی بر ساخت مسجد داشته اند.

به دلیل تفاوت در نوع عبادت مراکز عبادی سایر مذاهب تنها به دلیل ضرورت مورد استفاده قرار می گرفتند و از نظر معماری اهمیت زیادی نداشتند.
(آتشکده ها کوچک بودند کلیساهای بازیلیک مرتفع بودند و وسعت نداشتند. مقابر شهیدان کوچک بودند معابد هندی بسیار بزرگ بودند)

اگر چه مسلمانان از بازیلیک‌های مسیحیان تاثیر گرفتند و آن را به شکل مورد نظر خود تغییر دادند (فرم شبستان مرکزی که بر روی محراب قرار داشت) در برخی منابع ذکر شده که آتشکده زردشتیان که یک چهار گوش گنبد دار با چهار ورودی بوده است نیز منبع تاثیر مسلمانان می باشد که بعید بنظر نمی رسد

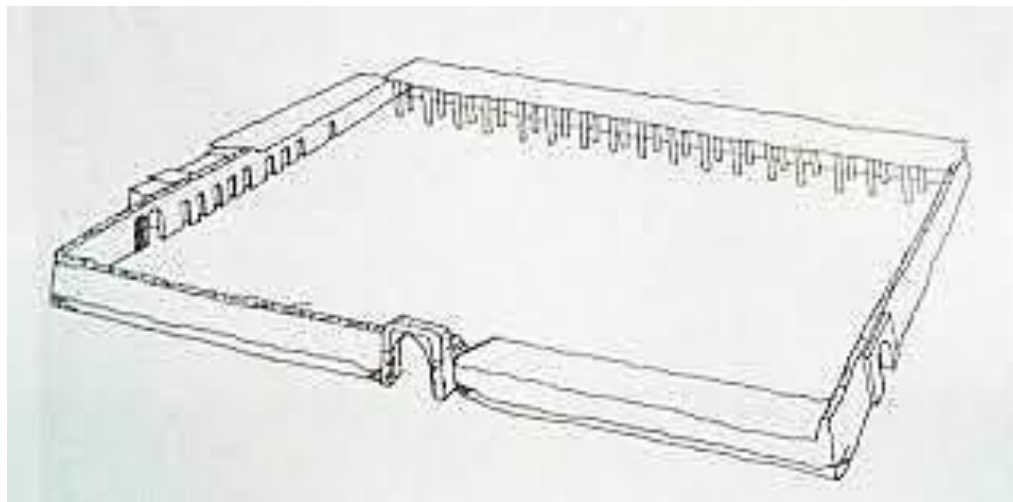
آئین نماز

- در آئین نماز تعداد زیادی نماز گزار در مسجد گرد هم می آیند. در ابتدای اسلام این تعداد مثلا در "مسجد پالمو" حدود 7000 نفر تخمین زده شده است.
- مساجد دیگری مانند مسجد سامرا یا دمشق نیز به همین عداد نمازگزار در خود می داد.
- این نمازگزاران باید طوری قرار می گرفتند که امام جماعت خود را ببینند.

خانه پیامبر

- خانه پیامبر در مدینه قرار داشت.
- بخش مسکونی آن شامل 9 اتاق که در بخش بیرونی ساخته شده و متعلق به خانواده بود.
- طبیعتاً باید پاسخگوی نیازهای خانواده و نیازهای جامعه باشد
- بزرگی مهم ترین ویژگی آن بود.
- مربعی و هر ضلع آن 56 متر بود.
- خانه بودن آن امری فرعی و از همان آغاز این مکان محور جامعه نوظهور اسلامی بوده است.

وقتی عرب ها غرب ایران را تصرف کردند، مرکز فرماندهی خود را بصره در نزدیکی شوش قرار دادند، شوش در همان اوایل جزو قلمرو آنها بود و به همین دلیل **مسجد شوش** جزو اولین مساجد ساخته شده در ایران بشمار م یروود. برای تاریخگذاری مسجد شوش مناره نمی تواند گواه باشد چون از تاریخ ۶۵۶ میلادی ساختن مناره در کنار مساجد معمول بود هاست. یکی از قدیمی ترین سک ههایی که در دوران اسلامی ضرب شده و از سبک ضرب سک ههای (بیزانس) تقلید شد هاست، وجود این سکه در این مسجد سبب شد که ساختمان مسجد جامع شوش را **قدیمی ترین بنای مذهبی ایران** بدانیم و به حدود اواخر قرن اول هجری نسبت دهیم

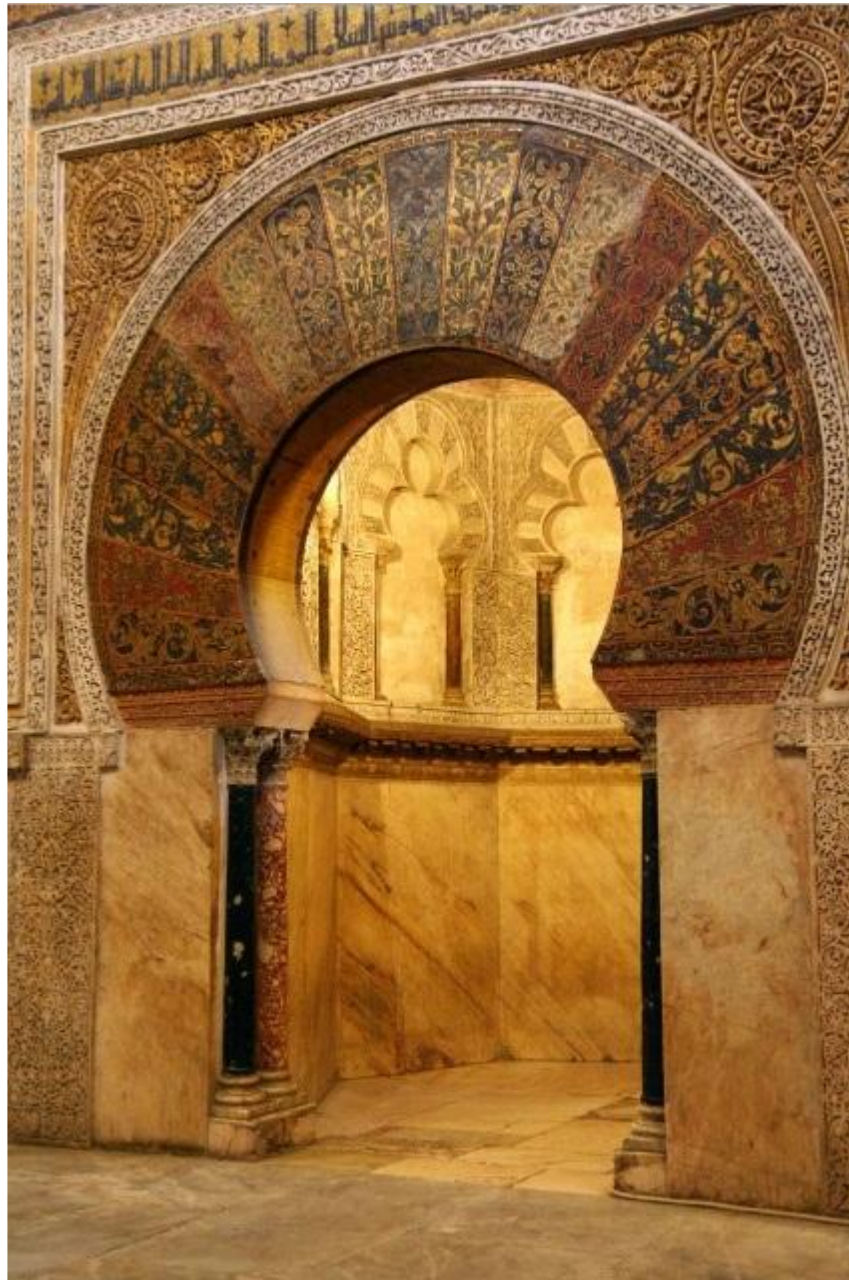
نوآوری های مساجد

- نوآوریهای مسجد به پنج دسته تقسیم می شود:
 - محراب یا تورفتگی برای استقرار پیش نماز
 - منبر یا سکوی وعظ
 - مقصوره که نوعی اتاق با شکوه است
 - بازوی چلیپای برجسته با سقف دو طرفه شیب دار و طاق نمای روی فضای محراب.
 - گنبد
- همه این موارد داری اهمیت یکسانی نبوده و غالباً همه در یک بنا مشاهده نمی شوند. منشا همه باستانی، پالایش شده و تا حدی تحریف شده است.

- این تورفتگی می توانست جایگاه قرار گیری نوعی بت در معبد یونانی- رومی باشد. یا جایگاه قرار گیری امپراتور در کاخی قدیمی.
- می توان برای آن نمونه ای یهودی را مطرح کرد زیرا کنسپه ها در عقب و محور بنا محرابی مقدس داشتند.
- در بناهای مسیحی اندازه بزرگی داشت ولی در مساجد اسلامی اندازه آن کوچک شده و جهت قبله را نشان می داد.
- نمونه اولین محراب در سال 86 هجری ساخته شد
- در زمان بازسازی مسجد پیامبر محراب بکار رفت تا یادآور خاطره مکانی باشد که پیامبر در آن به وعظ و اقامه نماز می ایستادند.
- شکی نیست که محراب از اجزا اصلی یک مسجد نیست. ولی به تقلید از یونانی ها، رومیها و مسیحیان مورد استفاده قرار گرفت و کم کم حکم یک نماد را یافت و محلی شد که استادکاران هنرهای تزئینی در آن به رقابت با یکدیگر پرداختند.

- اهمیت منبر به اندازه اهمیت محراب نیست.
- کوچک ترین و حقیرترین مساجد دارای محراب هستند ولی منبر ندارند.
- جای منبر در سمت راست محراب است.
- جایگاه خطیبی است که وعظ اجتماعی، سیاسی یا مذهبی می کند و هنگام وعظ باید دیده شود
- هیچ منبری از قبل از اوایل قرن سوم هجری باقی نمانده است.
- یکی از فرضیه های ساخت منبر " یادبودی از محل وعظ پیامبر " است.
- یا سکوی بلندی که فرماندهان ساسانی از روی آن لشکر خود را نظاره می کردند.
- قدیمی ترین منبر باقی مانده چوبی از مسجد قیروان است که با چوب زاج ساخته شده است.

منبرهای چوبی معمولا چرخ دار بوده و در موقعیت های متفاوت مثلا در حیاط نیز مورد استفاده قرار می گرفت.

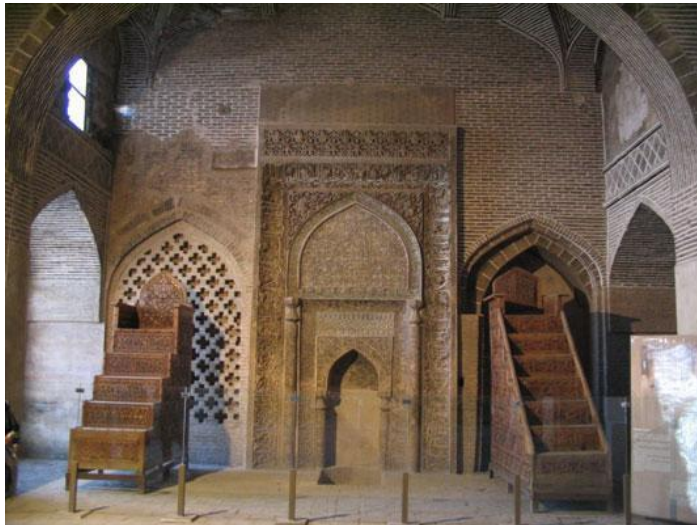
برخی از خلفا منبرهای خود را در سفرها به همراه خود می بردند. به منظور بهبود وضعیت شنیداری یک سایبان چند وجهی بر روی سکوی بالایی یا پاگرد قرار می دهند. اغلب دری لولایی در مدخل ورودی پلکان نصب می شد که احتمالا متاثر از منبرهای اروپایی است. منبرهای کمکی از جنس سنگ در مکانهای متفاوت یک مسجد بزرگ ساخته می شدند که ثابت بودند.

تزئینات منبرها

تزئین منبرها گاهی سنتی و در عین حال قراردادی بود

- ساختمان چوبی منبرها استفاده از قطعات زیاد چوب را در کنار هم برای خلق یک شکل کلی بوجود می آورد.
- معمولا شکل همه منبرها هندسی است و مثلثی طرح گل در برخی مانند منبر "فاس" در مراکش مشاهده می شود
- از قرن 8 به بعد در ایران و عثمانی تعداد زیادی منبر از جنس کاشی یا سنگ، مرمر، مشبک، و منبت کاری مشاهده می شود.
- در این میان منبرهای آهنی و آجری نیز دیده می شوند.

مقصوره حصاری جداگانه و معمولا مربع شکل است که درون مسجد و نزدیک محراب قرار دارد. و نشان از وجود حاکم یا فرمانروا دارد. دیوارهایش می تواند آجری باشد ولی نمونه های مشبک کاری با چوب و فلز آن رایج تر است.

• دلایل وجود مقصوره:

• 1 - نشان از وجود حاکم یا فرمانروا و با اهمیت نشان دادن مقام او.

• 2 - امنیت خلوت عبادت حاکم

• 3 - ترس از قتل

• 4 - تمجیدی آشکار از مقام حاکم

• بنابراین مقصوره جزئی کاملا غیر مذهبی در مساجد اولیه اسلامی بشمار می رود و ارتباطی کاملا نزدیک با شکوه و جلال سلطنتی و تشریفات داشت.

در دوران بعد مفهوم و کاربرد مقصوره تغییر می یابد. قسمت مجزا برای نماز فرادا مورد استفاده قرار می گرفت بنابراین شکل آن دستخوش تغییرات شد و به اتاق بزرگ گنبد دار که به محراب می پیوست تبدیل شد مقصوره هم مانند گنبد از جنس های متفاوت چوب و سنگ و آجر ساخته می شد و در بعضی مواقع متحرک نیز بود. در برخی مواقع مقصوره برای چند منظور ساخته و مورد استفاده قرار می گرفت.

مقصوره فقط در مساجد بسیار بزرگ، در پایتخت ها، دیده می شود. مقصوره در قیروان به صورت حایل چوبی باشکوه و در قرطبه واحدی ساختمانی است که سه دهانه را در مقابل محراب اشغال کرده است. مقصوره برای درک شکل های تزئینی بیش تر اهمیت دارد تا برای فهم مسجد.

- در معماری رومی گنبد مهمترین بخش بنا محسوب می شد.
- این گنبد در معماریهای بیزانسی نیز بطور گسترده ای استفاده می شد.
 - گنبد در کلیساها و صومعه و مقابر و کاخها بوفور استفاده می شد.
 - بنابراین طبیعی است که گنبد در مساجد و کاخهای اسلامی نیز کاربرد داشته باشد.
 - در مسجد بهترین مکان برای گنبد کنار محراب است که در واقع بخشی از اجزای نشات گرفته از تشریفات مانند منبر و مقصوره بود.
 - گنبد تاکیدی است بر نقش محراب و موقعیت قبله را نشان می دهد.
 - در برخی بناها دو یا سه (یا بیشتر) گنبد استفاده می شد.
 - گنبد علاوه بر زیبایی برای موزون کردن دیوارها یا ایوانهای ستون دار نیز استفاده می شد.

گنبد (به پهلوی: گومبت) یک سازه ی معماری شبیه نی مکره توخالی است. تاریخ ساخت گنبد با مواد گوناگون به ماقبل تاریخ می رسد. گنبدهای مقرنس (به انگلیسی: corbel) در خاور میانه ی باستان در ساختمان ها و مقبره ها یافت میشود.

ساخت اولین گنبدهای فنی پیشرفته در اروپا در انقلاب معماری رومی آغاز شد، هنگامی که روم یها فضاهای بزرگ داخلی معابد و ساختمان های عمومی، مانند پانتئون را درست میکردند

بشر از ماقبل تاریخ تا دوران معاصر مسک نه‌ای گنبدی شکل با استفاده از مواد محلی ساخت هاست. اگر چه معلوم نیست چه زمانی اولین گنبد ساخته شد، نمون ههای پراکنده از ساز ههای گنبدی شکل اولیه کشف شده است. اکتشافات اخیر در محوطه باستانی تپه چغامیش سال قبل از میلاد(، واقع در دشت ۳۰۰۰ تا ۶۸۰۰چغامیش) شوش ایران، استفاده از گل آجر و ساز ههای خشتی در ساخت گنبد را نشان می دهد. معماری پارسی ساسانی به احتمال زیاد معماری گنبد سازی گنبدهای بین النهرین را به ارث برده است. خرابه های کاخ اردشیر بابکان و قلعه دختر (فیروزآباد) در استان فارس، توسط اردشیر اول (۲۴۰--۲۲۴) ساخته شده است، استفاده از گنبد توسط امپراطوری ساسانی را نشان م یدهد.

انواع گنبد

گنبد پیازی ONION DOME
گنبد مقرنس CORBEL DOME
گنبد بیضوی OVAL DOME
گنبد سهمی PARABOLIC DOME
گنبد چندگوش POLYGONAL DOME
گنبد بادبانی SAIL DOME
گنبد نعلبکی SAUCER DOME
گنبد چتری UMBRELLA DOME

دیگر اجزای مسجد

- مناره
- حیاط
- سکو
- حوض یا مکانی برای وضو گرفتن

- جزء اصلی بشمار نمی رود ولی وجودش اهمیت زیادی دارد. (هیچگاه فضای مرده محسوب نمی شود)
- چه عریض باشد و چه طویل باعث بهتر دیده شدن اجزای مسجد می شود.
- در حیاط ممکن است بخشهای حوض، منبر، سکو، خزانه کوچک گنبدی قرار داشته باشد.
- جمعیتی که در شبستانها جا نمی شوند در حیاط قرار می گیرند و نماز می خوانند.

- محلی برای وضو گرفتن
- شکل یکسانی نداشت و نمونه های متفاوتی از آن یافت شده
- معمولاً در وسط حیاط قرار می گرفت
- در برخی از مذاهب مانند حنبلی از شیر آب استفاده می شد
- در برخی مساجد از فواره استفاده می شد
- برخی از حوض ها دارای سقف گنبدی بودند
- در برخی از مساجد بصورت نمادین بکار برده می شد
- در برخی مساجد بعنوان عنصری تزئینی که از یکدستی و یکنواختی حیاط بکاهد استفاده می شد.

سکو

- محلی برای قرار گیری مودن‌ها
- لزوم سکو از زمانی آغاز شد که تعداد نمازگزاران بسیار زیاد بود و ازدحام جمعیت مانع از آن می شد که امام جماعت را ببینند.
- یا در قسمتهای متفاوت مسجد مانند شبستان ها یا حیاط یا حتی خارج از مسجد قرار می گرفتند.
- مودن‌ها بر روی این سکوها قرار می گرفتند و حرکات امام جماعت را همزمان برای مردم انجام می دادند.

- ارتباطی بین مناره و عملکرد آن برای گفتن اذان وجود ندارد
- معنی اصلی به معنای مکانی از روشنایی و یا آتش است.
 - در پیش از اسلام در عربستان به مکان بلندی که از آنجا علائمی با نور یا دود داده می شد بکار می رفت
 - مناره به عنوان تابلوی راهنمای سنگهای مرزی (تیرک یا نشانه) و برجهای دیده بانی نیز استفاده می شده که هیچ ارتباطی با نام خود ندارد.
 - در هر صورت چه به معنای نور و روشنایی و چه به معنای نشانه و علامت، جایی در فرهنگ مذهبی و مراسم مذهبی ندارد.

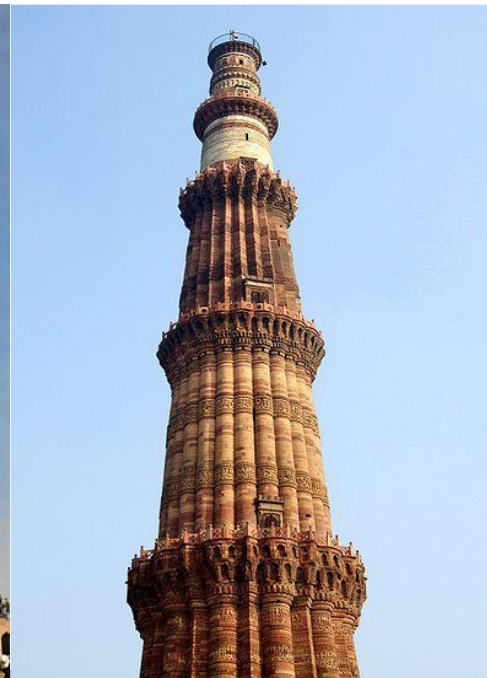
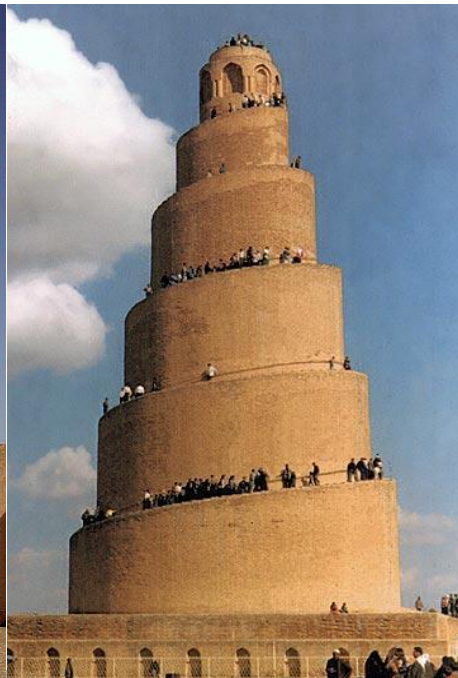
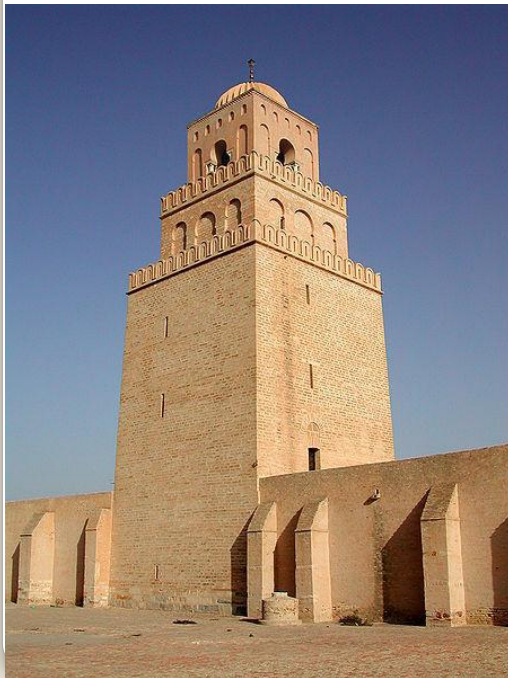
مناره ها از چهار جزء اصلی تشکیل شده اند:

پایه یا سکو: مربعی شکل یا چندپهلوی بوده که بدنه یا ساقه مناره در وسط آن قرار می گیرد. پایه مناره رهروان اصفهان و مناره خسروگرد سبزوار مربعی شکل بوده و پایه مناره گار، مناره سین و مناره زیار هشت ضلعی. برخی از مناره ها هم بدون سکو هستند مانند: مناره برسیان، مناره علی و مناره ساریان

ساقه: در ایران در مناره های پیش از اسلام اغلب مربعی شکل و در دوران اسلامی به شکل استوانه یا مخروطی ساخته می شده.

سریوش: مربع و هشت گوش که مهم ترین بخش مناره ها است.

رأس: سایبان که به اشکال مختلف ساخته می شود.

در يك تقسیم بندی کلان، مناره ها به دو دسته تقسیم می شوند؛ يك دسته مناره هایی هستند که واجد فضاهای داخلی فراوانند. گروه دیگر مناره هایی هستند که فضای داخلی آنها محدود به همان فضایی می شود که بتواند با پلکان مارپیچ، درون مناره را در خود جای دهد. می توان تجسم کرد مناره هایی که فضای داخلی زیادی ندارند، برای يك کارکرد در نظر گرفته می شده اند که این کارکرد می تواند پیام رسانی از هر نوع آن - و از جمله اذان گفتن - باشد.

مناره در ایران

- 1 - مناره های سلجوقی: قرن پنجم هجری
- مناره های استوانه ای با انواع تزئینات گسترده
- بهترین نمونه ها در دامغان و سمنان در مرز غربی خراسان یافت شده. در بسطام، خسروگرد، ساوه و اصفهان نمونه هایی وجود دارد.
- ارتفاع آنها حدود 100 فوت است مخروطی شکل اند و به نمای آنها توجه شده
- راه پله داخلی آنها دارای دو ستون مرکزی است
- تزئینات بیشتر آجر است و متشکل از نوارهای پهن با نقوش هندسی است

مناره های ایلخانیان

- اهمیت مناره های سلجوقی را نداشتند
- کاربرد و نوع تزئینات جدیدی در آنها بکار برده شد
- اندازه و مقیاس و تعداد آنها بیشتر از دوران قبل است.
- توجه به طبقات پائینی مناره
- استفاده از کاشی کاری، مقرنس کاری، کتیبه های خط کوفی،
- احتمالاً این مناره ها بعنوان علامت مورد استفاده قرار می گرفته اند

مناره های تیموری و صفوی و قاجار

- در قرن نهم فرم و عملکرد آنها از همان سنت پیشین تبعیت می کرد
- در قرون بعدی اهمیت کمتری به مناره های ایرانی داده شد.
- از قرن دهم به بعد حاشیه های تزئینی مارپیچ در اطراف مناره ها استفاده شد
- تزئینات کاشیکاری در مناره های این دوره اوج می گیرد.
- در دوره **قاجار** از مناره ها برای تاکید بر ورودی های شهرها و بازارها استفاده کردند
- در دوره های متقدم تر مناره ها هم بصورت تک وهم دوتایی ساخته می شوند.

ادامه سرفصل در جلسه بعد